

ՀԱՅՈՑ
ՊԱՏՄԱՌՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՏՈՐ
IV

ԳԻՐԲ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅՈՑ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՏՈՐ
IV

Գ Ի Ր Ք Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

Նորագույն
ժամանակաշրջան
(1918–1945 թթ.)

ԵՐԵՎԱՆ 2010

Հրատարակվում է « ԿԳՆ, Գիտության պետական կոմիտեի պատվերով՝
պետական ֆինանսավորմամբ

Բազմահատորյակի խմբագրական խորհուրդ

Վ. Բ. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ (նախագահ), Ա. Ա. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ (նախագահի տեղակալ),
Ա. Վ. ԱՂԱՍՅԱՆ, Պ. Ս. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, Հ. Մ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ, Հ. Հ. ԹԱՄՐԱԶՅԱՆ,
Կ. Հ. ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ, Ա. Ա. ԽԱՌԱՏՅԱՆ, Է. Ա. ԿՈՍՏԱՆԴՅԱՆ, Բ. Հ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ,
Հ. Մ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Վ. Ն. ՂԱԶԱԽԵՅՅԱՆ, Է. Գ. ՄԻՆԱՍՅԱՆ, Հ. Ղ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ,
Ա. Ի. ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ, Ս. Ն. ՍԱՐԻՆՅԱՆ, Ռ. Ա. ՍԱՖՐԱՍՅԱՆ, Ա. Հ. ՄԻՄՈՆՅԱՆ,
Ա. Ս. ՎԻՐԱԲՅԱՆ, Հ. Ժ. ՔՈԶԱՐՅԱՆ

Հատորի խմբագրակազմ

Վ. ՂԱԶԱԽԵՅՅԱՆ (պատասխանատու խմբագիր),
Կ. ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ (պատասխանատու խմբագրի տեղակալ),
Ա. ՀԱԿՈԲՅԱՆ, Հ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Ա. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ,
Է. ՄԻՆԱՍՅԱՆ, Ա. ՎԻՐԱԲՅԱՆ

ՀՏԴ 941(479.25)

ԳՄԴ 63.3(2Հ)

Հ282

Հայոց պատմություն/խմբ. խորհուրդ՝ Վ. Բարխուդարյան և ուրիշ. — Եր.: Զանգակ-97, 2010.
Հ. 4: Գիրք I: Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945 թթ.) / խմբագրակազմ՝ Վ. Ղազախեյան
և ուրիշ. — 800 էջ + 24 էջ ներդիր:

Ներկայացվող կոլեկտիվ աշխատանքը «Հայոց պատմություն» ակադեմիական բազմահատոր-
յակի չորրորդ հատորի առաջին գիրքն է, որն ընդգրկում է 1918-1945 թթ.: Այն շարադրված է արխիվային
նորահայտ նյութերի, հրատարակված փաստաթղթերի ժողովածուների և առկա գիտական գրականու-
թյան համակողմանի օգտագործմամբ:

Գիրքը հասցեագրված է պատմաբաններին, քաղաքագետներին, միջազգայնագետներին, ինչպես
նաև Հայոց պատմությամբ հետաքրքրվող լայն հասարակայնությանը:

ՀՏԴ 941(479.25)

ԳՄԴ 63.3(2Հ)

ISBN 978-99941-1-860-1

© « ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010 թ.
© « Զանգակ-97 » հրատարակչություն, 2010 թ.

ԲԱԺԻՆ I
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
(1918-1920 թթ.)

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱԶԻՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՆԿԱԽ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ
(Արարատ Հակոբյան)

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ	11
ա. Անկախության հռչակումը	11
բ. Բաթումի պայմանագիրը	18
2. ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ	27
ա. Իշխանության մարմինների ձևավորումը	27
բ. Դիվանագիտական կապերի հաստատումը	37
գ. Ազգային բանակը	44

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ	
ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ	52
ա. Սոցիալ-տնտեսական կացությունը (Վլադիմիր Ղազարխեցյան)	52
բ. Գաղթականության խնդիրը (Արարատ Հակոբյան)	61
գ. Կուսակցությունները և հասարակական կազմակերպությունները:	
«Միացյալ և Անկախ Հայաստանի ակտը» (Արարատ Հակոբյան)	66
դ. 1920 թ. Մայիսյան ապստամբությունը (Վլադիմիր Ղազարխեցյան)	78
2. ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ	86
ա. Կրթական գործի կազմակերպումը (Գուրգեն Վարդանյան)	86
բ. Մշակութային կյանքը (Գուրգեն Վարդանյան)	92
գ. Մամուլը (Արարատ Հակոբյան)	99

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

- ա. Քառյակ միության երկրների հետ (Գալուստ Գալոյան, Լիլիթ Հովհաննիսյան) 107
- բ. Հայ-վրացական հարաբերությունները:
 - Լոռու և Ջավախքի հիմնահարցերը (Աշոտ Մելքոնյան)..... 107
- գ. Հայ-իրանական (պարսկական) կապերը (Էդիկ Ա. Զոհրաբյան)..... 116
- դ. Հարաբերությունները Ռուսաստանի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների և Ուկրաինայի հետ (Գեղամ Պետրոսյան)..... 126

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ՓԱՐԻՋԻ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎՈՒՄ:

ՍԵՎՐԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ (Գալուստ Գալոյան, Կարեն Խաչատրյան)

- ա. Հայկական պատվիրակությունները Փարիզում: Հայկական հարցը և Հայաստանի մանդատի խնդիրը..... 142
- բ. Հայկական հարցը Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովում..... 142
- գ. Սևրի պայմանագիրը և Հայաստանը

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԳՈՅԱՊԱՅՔԱՐԸ

1. ԹՈՒՐԿ-ԱՂԻԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՀԱԿԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

- ա. Բաքվի 1918 թ. ինքնապաշտպանությունը:
 - Հայերի կոտորածները (Գևորգ Ստեփանյան)..... 165
- բ. Թուրք-թաթարական խռովությունները:
 - Դրությունը Շարուր-Նախիջևանում (Էդիկ Ա. Զոհրաբյան) 181
 - գ. Պայքարը Լեռնային Ղարաբաղում (Համլետ Հարությունյան) 191
 - դ. Զանգեզուրի գոյամարտը (Արմեն Բաղալյան) 203

2. ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՇԱՐՈՒՆԱԿԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ.....

- ա. Քեմալական Թուրքիայի հայաշինջ քաղաքականությունը (Կարեն Խաչատրյան) 211
- բ. Իրադրությունը Կիլիկիայում: Հայերի ինքնապաշտպանական մարտերը և կոտորածները (Ռուբեն Գասպարյան) 218
- գ. Հայկական «Նեմեսիսը» գործողությունների մեջ (Արարատ Հակոբյան)..... 231

ԳԼՈՒԽ ՅԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԽՈՐՀՐԴԱՔԵՄԱԼԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈԼՈՐՏՈՒՄ 1920 ԹՎԱԿԱՆԻՆ: ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

1. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

- ա. Հայաստանը քեմալական Թուրքիայի ռազմատենչ ծրագրերում (Էդիկ Ա. Զոհրաբյան)..... 237
- բ. Հայ-ռուսական բանակցությունները: Թիֆլիսի 1920 թ. օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը

գ. Խորհրդաքեմական բանակցութիւնները Մոսկվայում: Հայաստանի վրա թուրքական հարձակման դիվանագիտական նախապատրաստութիւնը.....	249
2. ԹՈՒՐԳ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ: ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՑՈՒՄԸ	254
ա. Քեմական զորքերի ներխուժումը Հայաստան և ռազմական գործողութիւնների ընթացքը: Տերութիւնների դիրքորոշումը (Էդիկ Ա. Զոհրաբյան)	254
բ. Պատերազմի ավարտական փուլը: Հայաստանի պարտութիւնը (Էդիկ Ա. Զոհրաբյան)	262
գ. Ալեքսանդրապոլի թուրք-հայկական բանակցութիւնները և պայմանագրի ստորագրումը (Էդիկ Ա. Զոհրաբյան)	269
դ. Հայաստանի խորհրդայնացումը (Կարեն Խաչատրյան)	276

ԲԱԺԻՆ II
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
1920-1945 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ԳԼՈՒԽ ՎԵՅԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
(1920-1922 թթ.)

1. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ (Վլադիմիր Ղազարխեցյան)	289
ա. Իշխանության մարմինների ձևավորումը	289
բ. «Ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականութիւնը	291
2. 1921 ԹՎԱԿԱՆԻ ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ (Վլադիմիր Ղազարխեցյան)....	295
ա. Պատճառները և սկիզբը	295
բ. Ապստամբութեան ընթացքը և ավարտը	303
3. ՀՍԽՀ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ-ՍԱՀՄԱՆԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ (1921 թ.).....	313
ա. Լոռու չեզոք գոտու ազատագրումը (Կարեն Խաչատրյան)	313
բ. Զավախքի հիմնախնդիրը (Աշոտ Մելքոնյան).....	319
գ. Մոսկվայի ռուս-թուրքական կոնֆերանսը:	
1921 թ. մարտի 16-ի պայմանագիրը (Վլադիմիր Ղազարխեցյան).....	324
դ. Զանգեզուրի ինքնապաշտպանութիւնը (Վլադիմիր Ղազարխեցյան).....	339
ե. Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը (Վլադիմիր Ղազարխեցյան).....	353
զ. Նախիջևանի հիմնախնդիրը (Էդիկ Ա. Զոհրաբյան)	362
է. Կարսի կոնֆերանսը:	
1921 թ. հոկտեմբերի 13-ի պայմանագիրը (Վլադիմիր Ղազարխեցյան).....	367
4. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՄՐԱՊԵՏՈՒՄԸ	374
ա. Անցումը նոր տնտեսական քաղաքականութեանը (Վլադիմիր Ղազարխեցյան).....	374
բ. Խորհրդային Ռուսաստանի օգնութիւնը (Կարեն Խաչատրյան).....	380

դ. ՀՍԽՀ կարմիր բանակը (Վլադիմիր Ղազարխեցյան)	385
բ. Հայաստանի խորհուրդների առաջին համագումարը:	
դ. ՀՍԽՀ սահմանադրութունը (Կարեն Խաչատրյան).....	389
ե. Հանրապետության արտաքին կապերը (Վլադիմիր Ղազարխեցյան).....	393
զ. Անդրդաշնության և ԽՍՀՄ կազմավորումը (Կարեն Խաչատրյան)	402

ԳԼՈՒԽ ՅՈՒԹԵՐՈՐԴ

ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ (1923-1929 ԹԹ.)
(Վլադիմիր Ղազարխեցյան)

1. ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ	413
ա. Տնտեսական քաղաքականությունը	413
բ. Արդյունաբերականացման (ինդուստրացման) սկիզբը	420
գ. Սոցիալական փոփոխությունները	426
2. ԿՈՄՈՒՆԻՍՏԱԿԱՆ ՄԵՆԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ	435
ա. ՀՍԽՀ պետաիրավական ներգրավումը ԽՍՀՄ կազմում	435
բ. Միակուսակցական համակարգի ձևավորումը	437
գ. Քաղաքականությունը կրոնի և եկեղեցու նկատմամբ	446

ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԵՐԱՓՈԽՈՒՄՆԵՐԸ:
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱՄԲՈՂՋԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ (1930-ԱԿԱՆ ԹԹ.)
(Վլադիմիր Ղազարխեցյան)

1. ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ԱՑՈՒՄԸ	452
ա. Կառավարման վարչահրամայական համակարգի ձևավորումը	452
բ. Արդյունաբերականացման գործընթացը	458
գ. Հանրագումարներ	466
2. ԳՅՈՒՂԻ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԵՂԱՇՐՋՈՒՄԸ	469
ա. Գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման «գրոհը»	469
բ. Ներքաղաքական իրադրությունը	474
գ. Կոլեկտիվացման ավարտը և հետևանքները	484
3. ԿՈՄՈՒՆԻՍՏԱԿԱՆ ԱՄԲՈՂՋԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ	500
ա. Ամբողջատիրական համակարգի ձևավորումը	500
բ. Քաղաքական բռնաճնշումները	510
գ. Եկեղեցական կառույցի կազմալուծումը	524
դ. ԽՍՀՄ նոր սահմանադրությունը: Հայաստանը միութենական հանրապետություն	528

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ԵՎ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1939-1945 թթ.)

1. ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (Կլիմենտ Հարությունյան) 539

ա. Երկրորդ աշխարհամարտի սկիզբը:
 Հայերը խորհրդա-ֆիննական պատերազմում 539

բ. Հայրենական պատերազմի սկիզբը: Ռազմագործակալության աշխատանքները
 Հայաստանում և ազգային զորամիավորումների կազմավորումը 544

գ. Ռազմաճակատներում և գլխավոր ճակատամարտերում 549

դ. Հայրենական պատերազմի ավարտական փուլում 566

ե. Պարտիզանական և դիմադրական շարժման շարքերում 569

զ. Հայերը խորհրդա-ճապոնական պատերազմում 573

2. ԹԻԿՈՒՆՔԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ 579

ա. Տնտեսության վերակառուցումը: «Ամեն ինչ ռազմաճակատի,
 ամեն ինչ հաղթանակի համար» (Գոհար Խաչատրյան) 579

բ. Համաժողովրդական օգնության կազմակերպումը (Վլադիմիր Ղազարխեցյան) 588

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԵՐԸ ԽՍՀՄ ՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ:
 ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌՔԸ

1. ՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ 595

ա. Ռուսաստանում, Ուկրաինայում և Բելոռուսիայում (Հովհաննես Ալեքսանյան) 595

բ. Միջինասիական խորհրդային հանրապետություններում (Հովհաննես Ալեքսանյան) ... 601

գ. Հայերի տեղաբաշխումը Խորհրդային Ադրբեջանում և
 Վրաստանում (Հովհաննես Ալեքսանյան) 604

դ. Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը (Հրանտ Աբրահամյան) 614

ե. Զավախքը (Աշոտ Մելքոնյան) 618

2. ՍՓՅՈՒՌՔԻ ԳՈՅԱՎՈՐՈՒՄԸ: ՀԱՅՐԵՆԻՔ-ՍՓՅՈՒՌՔԻ ԿԱՊԵՐԸ 623

ա. Սփյուռքի կազմավորումը: Հայաստան-Սփյուռք
 կապերի հաստատումը (Կառլեն Դալլաբյան) 623

բ. Սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը և ազգային-քաղաքական
 գործընթացները (Կառլեն Դալլաբյան) 634

գ. Հայկական հարցը Լոնդոնի և Լոզանի կոնֆերանսներում (1921-1923 թթ.):
 Հայրենադարձությունը (Վլադիմիր Ղազարխեցյան) 645

ԽՈՐՀՐԴԱՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

1. ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ (Գոլրգեն Վարդանյան)..... 659

2. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ (Ազատ Եղիազարյան) 670

3. ԹԱՏՐՈՆԸ (Հենրիկ Հովհաննիսյան)..... 674

4. ԿԻՆՈԱՐՎԵՍՏԸ (Սվետլանա Գոլյանովա)..... 680

5. ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍՏԸ (Մհեր Նավոյան) 686

6. ԿԵՐՊԱՐՎԵՍՏԸ (Արարատ Աղասյան) 689

7. ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ (Մուրադ Հասրաթյան)..... 697

8. ՖԻԶԻԿԱԿԱՆ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱՆ ԵՎ ՍՊՈՐՏԸ (Անահիտ Հարությունյան) 703

9. ՄԱՄՈՒԼԸ (Լիլիթ Զաքարյան)..... 706

ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ 721

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ (Համո Սուքիասյան) 773